

Keelelise viisakuse mudelite mõnedest vaieldavatest aspektidest eesti, vene ja inglise keele võrdlevate uuringute valguses

Krista Vogelberg

Tartu Ülikool

1. Sissejuhatus

Käesolev artikkel üritab leida lahendusi mõnedele Browni ja Levinsoni viisakusteooriaga (1978/1987) seotud enimvaieldud küsimustele, toetudes muuhulgas Tartu Ülikoolis autori juhendamisel tehtud eestlaste, venelaste ja anglo-ameeriklaste viisakuskäitumise võrdlevatele uuringutele (vt eriti Aas 1999; Konovalov 2001; Kivik, Vogelberg, ilmumas).

Arvukate võistlevate viisakusteooriate (Lakoff 1973; Leech 1983; Fraser, Nolen 1981; Fraser 1990) seas on Browni ja Levinsoni (Brown, Levinson 1978/1987: edaspidi B&L) oma osutunud vaieldamatult kõige elujõulisemaks. Kuigi ka selle teooria puhul tuleb nõustuda Kasperri (1992: 194) hinnanguga kõigi viisakusmudelite kohta, et vaatamata muljetavaldavale ökonoomsusele ja elegantsusele lihtsustavad nad oma objekti ning vajavad täpsustamist, on tal vähemasti lähtealusena teiste ees selged eelised.

Viisakusmudelid on suurelt jaolt tekkinud tarvidusest leida süstemaatiline seletus tegelikku suhtlust iseloomustavatele arvukatele kõrvalekaldumistele Grice'i kooperatiivsuse printsiibist. Samas osutuvad katsed teha seda samaväärse nn viisakuse printsiibi ning selle maksimide abil (Lakoff, Leech) ebaadekvaatseteks, kuivõrd suhtluskooperatsioon Grice'i mõistes ja viisakus ei kujuta endast sama tasandi nähtusi. Esimene neist toimib igas suhtlussituatsioonis, kus osapooled on huvitatud informatsiooni tõhusast edastamisest, samas kui viisakuse määr ja viisakuse jaotuvus (kes peab olema viisakas kelle vastu) on sotsiaalselt kontrollitud (vrd B&L: 4) ja sõltuvad kontekstist. Kuigi selliste keeleväliste dimensioonide nagu võim, distants ja osapool(t)e potentsiaalse häirituse (*imposition*) olulisust viisakuskäitumise määramisel tunnistavad osaliselt ka näiteks Lakoff ja Leech (neist viimane küll ainult takti maksimi puhul), on üksnes B&L neid oma mudelis läbivalt ja järjekindlalt rakendanud.

Viisakuskäitumise sõltuvusse seadmine universaalsetest keelevälistest muutujatest aitab vältida viisakusnormide immanentistlikku käsitlust, mis iseloomustab normikeskset lähenemist, ning annab võimaluse leida seost viisakusnormide ja üldiste kultuuriliste, sotsiaalsete ning lõppkokkuvõttes ajalooliste ja majanduslike tegurite vahel. Immanentistlikust positsioonist loobumine loob ühtlasi eeldused minna edasi kultuuridevaheliste sarnasuste ja erinevuste pelgast kirjeldusest nende süstemaatilise seletamiseni, tuginedes universaalsete muutujate erinevatele prototüüpsetele väärtustele.

Immanentistlik käsitlus on kriitika suhtes võrdlemisi immuunne. Näiteks väidab House (1996) empiirilise materjali alusel, et saksa suhtlusstiili iseloomustab inglise omaga võrreldes suurem otsesus, eksplitsiitsus, sisule-orienteeritus, enesele-refereeritus ja rutiinsete väljendite väiksem sagedus. Sellist *ad hoc* kategooriatel põhinevat loetelu on praktiliselt võimatu vaidlustada (või kui, siis ainult uue empiirilise materjali põhjal). Samas jääb see lähenemine aga suhteliselt steriilseks. Suhtlusstiilide erinevused lihtsalt postuleeritakse, ära on lõigatud võimalus neid mingilgi viisil seostada vastavalt saksa ja briti ühiskonna teiste parameetritega, rääkimata võrdluse laiendamisest teistele kultuuridele.

2. “Nägu” ja “näo”-ähvardus kui universaalid

Universaalidel põhinev mudel kui suuremat seletavat jõudu taotlev on samas loomulikult haavatavam. Vaidlused algavad juba sellest, kui üldine on B&L mudeli keskne mõiste – “nägu” (*face*)¹, mis pärineb Erving Goffmanilt (1967: 5), kellel ta tähistab positiivset ühiskondlikku väärtust, mida inimene sisuliselt peab enesele kuuluvaks (*claims*) teistega suheldes. “Nägu” on B&L mitmeti defineerinud, sealhulgas kui positiivset enese-pilti, mida iga ühiskonnaliige tahab enese omaks pidada (*wants to claim for himself*) (B&L: 61) või enesest lugupidamist (B&L: 2), mille juurde konstitueerivalt kuulub teistepoolne tunnustus. Juba selle definitsiooni juures on nähtud etnosentristlikku piiratust, kuivõrd see ei arvestavat kollektivistlike, eriti ida kultuuride omapära, kus individuaalse “näo” kaalub üles grupikuuluvus ja grupi “nägu” (Nwoye 1992; Mao 1994). Nii väidab

¹ Terminit *face* on tõlgitud eri keeltesse erinevalt, nii otsetõlkena *nägu* (nt soome *kasvot*) kui ka ümberütlevalt, nagu eesti keelde *sotsiaalne mina*. Käesolevas artiklis on säilitatud autori terminoloogia. *Toim.*

Nwoye (1992: 312), et Browni ja Levinsoni teooria väljendab "priivaatnäo" vaatepunkti, mis implitsiitselt tõstab indiviidi grupist kõrgemale.

Samas näitab lähem analüüs, et B&L-i mudel ei sõltu vähimalgi määral "näo" individualistlikust käsitusest. Nii solvata kui ka viisakas olla võib olla lähtudes nii indiviidi individuaalsetest kui ka grupihuvidest (vrd Chen 2001). Psühholoogiliselt aga kannavad "nägu" (ka "gruupinägu") ikkagi indiviidid, kusjuures, O'Driscoll (1996: 8) tabava märkuse kohaselt, mingi nähtuse kirjeldamine indiviidi atribuudina ei väljenda kuidagi kirjeldaja individualistlikku maailma-vaadet.²

Tõsisemaks läheb kriitika "näo" edasise jaotuse puhul "positiivseks" ja "negatiivseks", mida B&L teevad lähtudes Durkheimi "positiivsetest" (vähematele jumalatele suunatud) ja "negatiivsetest" (kõrgematele jumalatele suunatud) riitustest, millest esimesed rõhutavad kokkukuuluvust ja teised põhinevad vältimisel. "Negatiivset" nägu definceerivad B&L kui "fundamentaalseid nõudeid oma territooriumile /.../, õigust mitte olla segatud, tegevus- ja otsustusvabadust" (B&L: 61), samas kui nende definitsioon "positiivsele näole" langeb suuresti kokku "näo" üldise määratlusega. Tundub, et "positiivse näo" siiani täpseima definitsiooni, mis sobib enim ka B&L üldkäsitlusega, on andnud Gudykunst ja Ting-Toomey (1988: 86), kes seostavad seda gruppikuuluvusvajaduse ja selle tunnustamisega.

Kriitika osaliseks on saanud põhiliselt "negatiivne nägu" Näiteks väidab Matsumoto (1989: 218), et jaapani kultuuris "oma territooriumi nõudmine" praktiliselt puudub ning jaapanlased, selmet rõhutada oma individuaalsust, soovivad eelkõige olla aktsepteeritud grupi poolt.

Pöördugem siinjuures tagasi B&L-i formulatsiooni poole. Üldiselt ei rõhuta B&L kusagil eksplitsiitselt viisakuskäitumise bioloogilist päritolu, kuid just "negatiivse näo" definitsioonis sellele seosele siiski viidatakse. Territoriaalsed võitlused on eriti kõrgemate loomade juures niivõrd levinud, et nende universaalsuses ka inimeste puhul on raske kahelda. Lisaks on territooriumi mõiste laiem, hõl-

² Paradoksaalselt võeti termin "nägu" esimesena tarvitusele just Hiina antropoloogi Hu poolt 1944. aastal ja koguni rahvakeelsed väljendid "save / lose / keep face" väidetakse olevat tõlkelaenuid hiina keelest (Thomas 1997: 168).

mates ka otsustus- ja tegevusvabadust. Otsuseid langetatakse igas kultuuris, ka kõige normeeritumas, iseasi, kuidas ja kuivõrd ühtlaselt ning stabiilselt on otsustusvabadus jaotatud. Otsustusvabadus tähendab sisuliselt võimu ja väidet, et “negatiivne nägu” on jaapani kultuuri jaoks irrelevantne, võiks pidada enam-vähem samaväärseks väitega, et selles kultuuris võimu ei teostata.

B&L on viisakust seostanud eelkõige vajadusega pehmedada teatud kõnetegudega seotud *ähvardust* kõneleja või sagedamini kuulaja “näole” Seegi väide on saanud laialdase kriitika osaliseks, mida olen põhjalikumalt eritlenud mujal (Vogelberg 2002), kus püüan näidata, et B&L-i enese valem oma summaarse loomuse tõttu võimaldab eristada “näo”-ähvardust laiemas mõttes (*W – weight of imposition*) konkreetse (kõne)teo “näo”-häirivusest (*R – rate of imposition*) – asjaolu, mida autorid ise ei näi olevat märganud.

3. Viisakusastet määravad muutujad

3.1. Browni ja Levinsoni muutujate ammendavuse küsimus

B&L-i kolme muutuja (*P*, *D* ja *R*)³ universaalsus on küll intuiitiivselt aktsepteeritav, kuid eriarvamused algavad juba muutujate ammendavuse ja tõlgendusviiside küsimustes. Väga paljusid lisaks pakutud muutujaid nagu näiteks sugu, vanus jne võib vaadelda kui B&L-i muutujate erinevaid avaldumisvorme. Selles valdkonnas esineb siiski ka tõsiseltvõetavat kriitikat, millest kõige veenvam pärineb huvitaval kombel anglo-saksi kultuuriruumist enesest, kus Slugoski (1985, vt Brown, Gilman 1989) on näidanud vajadust eristada afekti või “meeldimise” (*liking*) dimensiooni: soojad suhted toovad kaasa suurema viisakuse ka lähedaste sõprade puhul, kus *D* väärtus on väike. Vastavat tendentsi on kinnitanud niihästi eksperimendid kui ka näiteks Shakespeare'i dialoogide analüüs (Brown, Gilman 1989) ja afekti kui võimaliku lisamuutuja vajadust möönavad ka B&L ise (1987: 16).

Sellist vajadust tunduvad kinnitavat ka Konovalovi (2001) andmed, kelle venelastele ja ameeriklastele esitatud küsimustikus esinesid vahetult üksteise järel küsimused “Kuidas paluksid sõbral avada akna?” ja “Kuidas paluksid avada akna võõral inimesel?” ning “Kuidas paluksid ulatada leiba lõunalauas oma pereliikmel?” ja “Kuidas

³ *P* – võim, *D* – distants ja *R* – osapool(t)e “näo”-häiritus, kusjuures $W = P + D + R$.

paluksid ulatada leiba piduliku lõunasöögi ajal?” Mõlemal juhul on tegemist minimaalsete paaridega, kus varieeruma oli mõeldud üksnes D väärtus ja kinnitust leidis ka hüpotees, et võõrama adressaadi puhul tarvitatakse sagedamini kõrgemat järku viisakust, eelkõige Teievormi (vene keeles) ja konventsionaalset kaudsust (indirektsust) (valdavalt küsitletakse kõneakti õnnestumistingimusi (*felicity conditions*) sageli tingivas kõneviisis). Samalaadsed tulemused sai samade küsimuste puhul Aas (1999), kelle vastajad olid eestlased ning britid ja ameeriklased.

Samas aga üllatas Konovalovi andmetes asjaolu, et ligi pooled venelastest vastajad lisasid sõbra poole pöördudes viisakusmarkeri *pozhaluista*, mida võõra adressaadi korral ei tarvitatud. Tulemus ei sobi päriselt kokku B&L mudeliga, mille järgi D kahanedes viisakus samuti kahaneb. Tõsi, viisakuse kahanemine võib mudeli kohaselt väljenduda ka nn positiivsete (gruppikuuluvust väljendavate) viisakusväljendite kui vähem viisakate väljendite rakendamise teel negatiivsete (austust ja adressaadi iseseisvust rõhutavate) asemel, kuid *pozhaluista* kuulub kõigi tunnuste alusel negatiivsete viisakusväljendite hulka.⁴ Kuigi küsimus vajab edasist uurimist, võib juba praegu küllalt suure tõenäosusega oletada, et sõbra puhul oli otsustavaks faktoriks afekt, mis eriti selgelt tuleb välja vene kultuuris, ja võõra puhul distants. Mõlemad faktorid tõstsid viisakusastet peaaegu võrdset, kuid erineval viisil.

3.2. Otseseos muutujate ja viisakusväljendite vahel?

Siinkohal kerkib vajadus veel üheks B&L-i põhimudeli modifikatsiooniks, mis, nagu ka afekti kui uue muutuja lisamine, ei muuda mudeli põhiolemust, kuid milleta mudel fakte alakirjeldab. Mudeli järgi määrab tarviliku viisakusastme ja vastava viisakusliigi (positiivne kui vähem viisakas, negatiivne kui viisakam ja *off-record* – varjatud, vihjav, teatavate reservatsioonidega, enimviisakas) W suurus, mis kujuneb muutujate summana. See tähendab, et mudelis puudub otseside konkreetsete väljendite ja muutujate vahel. Samas näitavad Konovalovi andmed, et selline otseseos tõenäoliselt eksis-

⁴ Sellele viitab juba sõna etümolooogia < *pozhalui* ('anneta armulikult') + *sta*, kus *-sta* on intensiivistav partikkel (Fasmer 1971: 302), vrd ka *zhalet'* ('haletsema, halastama'), kus aupaklikkuse element on tunduvalt tugevam kui eesti *palun* või inglise *please* (< *if you please*) puhul.

teerib (afekti suurenemine toob kaasa ühed viisakusväljendid, distantsi suurenemine teised, kusjuures mõlemad võivad olla näiteks negatiivsed).

Samasugust otseseost tuleb eeldada “Sina/Teie” valiku puhul, teiste pöördumisvormide ja muude austuskeelendite (*honorifics*) kasutamisel. B&L möönavad sissejuhatuses oma teose teisele trükile, et need valikud on suhteliselt tundetud R-i väärtuse suhtes, tuues konkreetseks näiteks juhtumi, kus lähedase sõbra poole tõsise palvega pöördudes jäädakse intiimse pöördumisvormi juurde (B&L: 18). Tõepoolest, nii eesti kui ka vene kultuuriruumis on raske ette kujutada olukorda, kus sõbralt suurt teenet paludes hakataks teda teietama, või ka vastupidist situatsiooni, kus väikese palve puhul mindaks võõra või ülemuse puhul “Teielt” üle “Sinale”

B&L ei käsitle pöördumisvormide ja austuskeelendite küsimust oma mudeliga seoses täpsemalt, täheldades üksnes, et pole teada ühtegi juhtumit, kus R-i *suurenemine* tooks kaasa *vähem* viisaka austuskeelendi või pöördumisvormi rakendamise, mis ainsana kujutaks endast tõsist vastuargumenti nende mudelile. Samas tundub üsna ilmne, et pöördumisvormide ja teiste austuskeelendite puhul on tegemist viisakusväljenditega, mille rakendamine on suures osas määratud vahetult P ja/või D väärtuste poolt.⁵

Mudeli modifitseeritud variant võimaldab seletada vähemalt ühe osa juhtumeid, kus ühe ja sama kõneteoga kaasnevad korraga negatiivsed ja positiivsed viisakusväljendid.⁶ Näiteks sõbralt autot laenates võivad koos esineda ühelt poolt deminutiivne eesnimi või hüüdnimi (mõlemad positiivsed viisakusväljendid) ja “Sina”-vorm ning teisalt negatiivne viisakusväljend (tingiv kõneviis, õnnestumistingimuste küsitlemine) või koguni vihje: vastavalt *Kuule, Velts, kas sa saaksid mulle täna õhtuks autot laenata?* või *Kuule, Velts, küll mul oleks täna hädasti autot tarvis ja enda oma rikkis*. Ning vastupidi, väikese R-i puhul võib “Teie”-vorm olla ühendatud positiivse viisakusväljendiga.

Modifitseeritud variandi võimalused selgitada positiivsete ja negatiivsete viisakusväljendite koosinemist ei piirdu lähemal vaat-

⁵ Vastupidine siiski ei kehti: P ja D võivad määrata ka vägagi “avatud” viisakusväljendite rakendamist.

⁶ Brown ja Levinson (1987: 18) ise sellises kooseksisteerimises üldiselt kahtlevad, väites, et reeglina võib sellistel puhkudel olla tegemist mitme kõneteo põimumisega.

lusel ainult austuskeelenditega. On täiesti võimalik, et teatud viisakuse väljendamise viisid (nagu nt positiivne “Tee nalja” või “Kasuta slängi”) seostuvad otseselt P ja/või D väikeste väärtustega ja esinevad ka siis, kui R-i suur väärtus samal ajal toob kaasa negatiivsed viisakusväljendid. Sellised kombinatsioonid esinesidki nii Aasi kui ka Konovalovi eesti-, vene- ja ingliskeelses materjalis eriti vastustes küsimustele “Sa kardad üksi kokkusaamisele minna ja soovid, et sõber Sind saadaks. Kuidas Sa teda palud?” ja “Su auto on rikkis ja Sa sooviksid sõbra käest autot laenata. Kuidas Sa seda teeksid?” R-i küllalt suur väärtus tingis siin negatiivse viisakuse või vihjete kasutamise, mis aga põimus slängi ja huumoriga – *My car is busted* (Mu auto on omadega õhtul), *Could you come with me and hold my hand?* (Kas Sa võiksid tulla ja mu kätt hoida.).

Otseseosed muutujate ja viisakusväljendite vahel ei hõlma tõenäoliselt kõiki väljendeid ning samuti ei muuda nad mudeli põhi-olemust, kuivõrd viisakuse lõplik määr jääb sõltuma muutujate summast. Siiski näib olevat tegemist olulise modifikatsiooniga, sest negatiivse ja positiivse viisakuse segunemist esineb tegelikkuses küllalt tihti. Eriti tähtis on, et modifitseeritud teoorias ei muuda asjaolu, et austuskeelendid on reeglina otse seotud P ja/või D väärtustega, neid vähem viisakusväljenditeks ega aseta neid väljaspoole B&L-i mudelit.

4. Viisakusstrateegiad versus normatiivne viisakus?

4.1. Viisakusstrateegia mõistest lähtuv

Browni ja Levinsoni mudeli kriitika

Austuskeelenditega seoses jõuame B&L-i mudeli põhilise kriitikani, mis on jällegi alguse saanud jaapani autoritelt (Matsumoto 1987, 1989; Ide 1989). Olen siiani teadlikult, kuigi mõnevõrra vastumeelselt, kasutanud suhteliselt neutraalseid sõnaühendeid “viisakusväljendid” ja “viisakuse väljendamise vahendid/viisid” B&L-i “viisakusstrateegiate” asemel: “viisakusstrateegia” on termin, mis B&L-i puhul on olulisemate vääritimõistmiste aluseks. Terminit sisse tuues on autorid neid vääritimõistmisi juba oma teose esmaväljaandes ette näinud ja eriliselt rõhutanud, et strateegiad nende mõttes ei pruugi vähimalgi määral olla teadlikud, veel enam, “paistab, et suuremalt jaolt nad ei ole seda” (B&L: 85). Strateegiaid võidakse kasutada manipulatiivsetel eesmärkidel ja nad võivad sel juhul – nagu ka arusaamatuste korral – tõusta teadvuse vaatevälja, kuid manipulatsioon

ei ole nende esmane funktsioon ega, lisagem, teadvustatus nende konstitueeriv tunnus. B&L märgivad, et nad lihtsalt ei ole leidnud paremat terminit hõlmamaks niihästi “uudseid tegevuskavasid, mis võivad kõigest hoolimata olla (aga ei pea olema) teadvustamata” kui ka “rutiini, st juba varem kokkupanud plaane”, mida tarvitatakse automaatselt (*ibid*). Termin “strateegia” kasutamist õigustab B&L jaoks mõlema ratsionaalne alus, st vastavus eesmärgile, mis mõnel juhul võib olla küll üksnes etimoloogiliselt tuvastatav. Rõhutagem siinkohal, et “ratsionaalne” ei tähista B&L-i puhul “teadlikku”, vaid on selgelt vastand “arbitraarsele”, “suvalisele”

Sellisel määratletud strateegia hõlmab väga laia spektrit käitumuslikke ja keelelisi nähtusi alates avatud suunistest nagu “Tee nalja” ja “Ole optimistlik” ja lõpetades austuskeelendite ja teiste leksikaliseerunud/grammatikaliseerunud sotsiaalse deiksise markeritega. Samas tuleb aga tunnistada, et ühel leheküljel esitatud hoiatus ei ole ilmselt üle kaalunud sõna “strateegia” prototüüpset tähendust. Samuti ei ole B&L ise oma käsitluses järjekindlad, rääkides kohati austuskeelendite “strateegilisest päritolust” (B&L: 179) või vastandades austuskeelendeid strateegilisele keekekasutusele (B&L: 25, tõsi, samalt leheküljelt võib ka leida vastanduse “austuskeelendid” ja “*avatumad* viisakusstrateegiad” – minu rõhutus – K.V.).

Millised ka ei oleks vääritimõistmise põhjused, heidavad Ide ja Matsumoto, Nwoye jt, B&L-ile ette etnotsentrismi, kusjuures O’Driscoll võtab vastava kriitika (sellega ise nõustumata) kokku järgmiselt: Browni ja Levinsoni viisakas inimene pole midagi muud kui “intrigeeriv Lääne individualist, kelle põhimotiiv viisakas olemiseks on saavutada teatavaid kasuahneid praktilisi eesmärke” (O’Driscoll 1996: 7). “Strateegiat” tõlgendab selline kriitika ainult kui teadlikku vahendit eelkõige “nägu”-ähvardavate kõnetegude pehmen-damiseks, samas kui austusväljendid valitakse automaatselt ning nad esinevad ka kõnetegude puhul, mis väidetavalt “nägu” ei ähvarda.

Matsumoto (1987) toodud klassikalist näidet neutraalsest informatiivsest väitest *Täna on laupäev*, mida jaapani keele morfoloogia ei võimalda väljendada kontekstiväliselt, eelkõige osapoolte suhetest sõltumatusena, olen juba analüüsinud (Vogelberg 2002) ning ühtlasi näidanud, et samasuguseid näiteid väib hulganisti tuua ka “Lääne individualistide” keeltest. Näiteks on samasuguse kohustusliku valiku ees iga T/V keele kandja kas või neil juhtudel, kus ta neutraalset

propositsiooni väljendavale lausungile nagu *Täna on laupäev* lisab näiteks diskursusepartikli *tead/teate* või *ku(u)le/ku(u)lge*.

Siinkohal peatugem aga pikemalt strateegiate ja teadliku valiku vahekorral. Matsumoto ei väida eksplitsiitselt, et valik austuskeelendite vahel on ühtlasi alateadlik, küll aga teeb seda sama materjali põhjal Ide, kes jaotab keelelise viisakuse vahendid kahte rangelt piiritletud põhitüüpi: a) formaalsed vormid (mille alla peale austusväljendite kuuluvad ka näiteks sellised rutiinsed kõnevormid nagu tervitused, tutvustamisväljendid jne) ja b) verbaalsed strateegiad, ning, mis siinkohal eriti oluline, rõhutab, et nende kahe kasutust juhivad erinevad käitumuslikud põhimõtted (Ide 1989: 230) seletatakse lahti kui ühelt poolt sissejuurdunud käitumisharjumused ja teiselt poolt kui teadlik valik. Keeleline viisakus jaguneb järelikult kaheks rangelt piiritletud tüübiks: ühelt poolt alateadlikuks oskuseks sobivalt käituda (jaapani *wakimae*, mille lähimaks vasteks leitakse olevat inglise *discernment* – “mõistmine, taip, eristusvõime”), mida on nimetatud ka normatiivseks viisakuseks, ja teiselt poolt tahteliseks viisakuseks, nimetatud ka instrumentaalseks, eesmärgi teenivaks või strateegiliseks. Janney ja Arndt (1992) käsitluses tähistatakse nimetatud kahte viisakust terminitega “sotsiaalne viisakus” ja “takt”, millest ainult teine olevat seotud konfliktide ärahoidmise ja “näo”-ähvarduste pehmemdamisega, sellal kui sotsiaalse viisakuse funktsiooniks on soodustada häireteta suhtlust.

4.2. Kriitika kriitika: formaalsete vormide ja kitsamas mõttes viisakusstrateegiate funktsionaalne ühtsus

Enne kui asuda ülaltoodud kriitika teoreetilise analüüsi juurde, tooksin siinkohal empiirilised andmed, mis seavad kahtluse alla normatiivse ja instrumentaalse viisakuse vahelise jäiga piiri õigustatuse. Nagu juba märgitud, kasutati nii Konovalovi kui ka Aasi küsimustikus võõra poole pöördudes viisakamaid väljendeid, eelkõige konventsionaalset kaudsust (*Ne mogli by vy otkryt' okno?* “Kas te avaksite akna?”). Samas esines eriti vene vastajatel neis olukordades küllalt palju ka käskivat kõneviisi, mis, kuigi tunduvalt vähemal määral, kehtib ka eestlaste kohta Aasi andmetes (*Bud'te dobry, peredaite xleba*, “Ulatage (palun) leiba”).

Ühelt poolt võib neid tulemusi tõlgendada kui D väiksemat väärtust eriti venelastel (mis muidugi sobiks hästi Wierzbicka (1991: 37) seisukohaga, et distants slaavi kultuurides, erinevalt

anglo-saksi kultuurist, kannab negatiivset väärtust), kuid teisalt ei tohiks jätta märkamata, et kõik vastajad, nii venelased kui ka eestlased, läksid võõra poole pöördudes üle "Teie"-vormile. "Teie"-vorm kui austuskeelend on B&L-i järgi negatiivne viisakusstrateegia (B&L: 178). B&L juhivad seejuures tähelepanu selle keelendi nagu ka teiste austuskeelendite ratsionaalsele etümoloogiale (B&L: 246). Konkreetselt peavad nad pöördumist pluuralis impersonaliseerimise alaliigiks (B&L. 178, 198), mida laiemalt võib käsitleda ka kui kaudset strateegiat (vrd Ereht 1990, 1999).

Eriti graafiliselt tuleb "Teie"-vormi olulisus viisakusastme tõstjana välja Konovalovi (2001) poolt kirjeldatud olukorras, kus vene keelt õppiv ameeriklane, kuuldes kioskimüüjale adresseeritud lauset *Dajte* (rõhutus minu – K.V.) pachku sigaret (*Andke* pakk sigarette), tundis, "nagu oleks küsija müüjat noaga ähvardanud" Kandes inglise keelest oma retseptiivsesse vene keelde üle imperatiivi, jättes aga märkamata "Teie"-vormi, tajus ameeriklane lausungit kui pehmendamata käsku. Samas on selge, et venelasest kuulaja jaoks oleks müüjale öeldud *Dai pachku sigaret* (*Anna* pakk sigarette) andnud tulemuks sama šokeeriva efekti.

Eelnev viitab sellele, et austuskeelendid ja strateegiad kitsamas mõttes (avatud strateegiad) on vähemalt keeltevaheliselt vastastikku kompenseeriva toimega – asjaolu, mis juba iseenesest näitab nende funktsionaalset samasust, mida ei muuda eelpool käsitletud asjaolu, et austuskeelendid on enamasti otseseoses P ja/või D väärtusega. Liiatigi märkisime juba, et vastupidine ei kehti: P ja D väärtused võivad määrata vägagi avatud strateegiate kasutamist. Inglise keeles, kus "Sina"-vorm puudub ja kõikjal rakendatav *you* on oma toimelt devalveerunud, on P D ja R-i üheaegselt kõrgete väärtuste puhul tarvilike avatud negatiivsete strateegiate hulk tihti aukartustäratav (vt nt positiivset afekti tekitavad, staatusega-kongruentsetes, st sisuliselt P kõrget väärtust arvestavad, palved üliõpilastelt õppejõududele Hartfordi ja Bardovi-Harligi uurimuses 1996).

Järeldusele austuskeelendite ja avatud strateegiate olemuslikust ja funktsionaalsest ühtsusest viib ka probleemi teoreetiline käsitlus. Vaadelgem kas või Janney ja Arndti väidet, et konflikte ära hoidma on mõeldud ainult takt (s.t. tahteline, strateegiline viisakus), samas kui sotsiaalse viisakuse funktsiooniks on soodustada häireteta, tõhusat suhtlust (Janney, Arndt 1992: 24).

Janney'st ja Arndtist jääb seejuures vastamata kaugeltki mitte triviaalne küsimus, miks häireteta suhtlus vajab rutiinseid kõneforme nagu nt teretamine, austuskeelendid, lahkumisrutiinid jne. Põhjusele viitab üsna ühemõtteliselt nende vormide etümoloogiline päritolu, mis osutub ratsionaalseks B&L-i mõttes, st teatud eesmärki teenivaks, milleks konkreetselt on "näo"-ähvarduse pehmendamine. Isegi austuskeelendid, mis tänapäeval on grammatikaliseerunud sellise piirini, et tunduvad täiesti arbitraarsed, on algselt literaalselt väljendatud kas aupaklikkust (negatiivne viisakus) või solidaarsust (positiivne viisakus) (vrd kas või tervitusväljendite etümoloogiat kõige erinevamates keeltes; vrd ka B&L: 255 jj).

4.3. Kriitika kriitika: formaalsed vormid ja kitsamas mõttes viisakusstrateegiad kui kontiinumi osad

Eeltoodu ei tähenda, et teatavad viisakusstrateegiad ei kuuluks kinnisesse klassi, mille liikmete vahel on valik kohustuslik, samas kui strateegiad nagu "Ole optimistlik" või "Tee nalja" on täiesti ilmselt avatud ja suhteliselt vabatahtlikud. Siiski moodustavad selliselt määratletud formaalsed ja strateegilised väljendid kontiinumi: näiteks on valik adressaadiaustuskeelendite nagu verbid *eat* ja *dine* vahel (vrd eesti *sööma* ja *einestama*) juba vabam. Samas on terve rida strateegiaid kitsamas mõttes ka inglise keeles grammatikaliseerumas. Näiteks võib tuua komplimendid, mis ameerika inglise keeles on juba muutumas kohustuslikuks ja seejuures omandamas rutiinsete väljendite jooni: Manese ja Wolfsoni (1981) uurimuse kohaselt katavad kolm süntaktilist mudelit 85% nende 686 komplimendist koosnevast korpusest Peale selle moodustavad viis n-õ igaks otstarbeks sobivat omadussõna (*nice*, *good*, *beautiful*, *pretty* ja *great*) valdava osa korpuses kasutatud omadussõnadest.

Siinkohal võib viidata ka O'Driscolli (1996: 16) põhjendatud väitele, et isegi väga individualistlikes ühiskondades on kõik lausungid rangelt piiratud ühiskondlike normide poolt. Need normid võivad olla rangemad või vabamad, nagu näitab ka Hilli ja kolleegide (1986) poolt läbi viidud katse, kus jaapani ja ameerika üliõpilaste käest küsiti, kuidas nad paluksid sullepead erinevate inimeste käest (professorist kuni noorema õe/vennani). Tulemused näitavad, et teatud väljendeid nagu näiteks inglise *Can I borrow ...?* või *May I use ...?* võidakse kasutada peaaegu kõigi adressaadikategooriate puhul, samas kui jaapani keeles on piirangud suuremad. Samas aga

tuleks tähele panna, et ka jaapanlaste puhul ei piirdunud ükski väljend ainult ühe adressaadikategooriaga ja samas tarvitasid ameeriklased näiteks väljendit *Gimme* ... ainult väga lähedaste inimeste puhul. Teiste sõnadega, ka need tulemused tõestavad tegelikult, kuigi uurijad ise väidavad vastupidist, et valikuvabaduse määr moodustab kõigis ühiskondades kontiinum.

Eriti küsitav on Ide seisukoht, et formaalsete vormide ja verbaalsete strateegiatega rakendamist juhivad erinevad käitumuslikud põhimõtted. Teadvus O'Driscolli (1996) "esiplaani teadvuse" (*foreground consciousness*) mõttes on suhteliselt väikese võimsusega ning saab keskenduda ainult mistahes olukorra problemaatilistele aspektidele. Nii nagu problemaatiliseks võib osutuda tõsise palve esitamine või mõne muu "nägu"-häiriva teo sooritamine, võib probleeme tekitada ka adressaadi ja kõneleja vaheline võimuvahetuskord ja distants. Ning vastupidi, raske on ette kujutada kultuuri, kus kunagi ei esineks rutiinseid olukordi, kus ühegi muutuja väärtus ei tekita probleeme. Ka Ameerika üliõpilane ei pea enesele eriliselt teadvustama tõika, et professorilt sulepead paludes ei sobi kasutada väljendeid *A pen!* või *Gimme*

Veel enam, nagu kõik P ja D väärtustega seotud strateegiad, võivad ka Ide formaalsed vormid osutada manipulatsiooni vahenditeks, millega situatsiooni ümber defineeritakse, ja olla sel juhul vägagi tähelepanu keskmes. Vene kultuuris on üks tüüpilisi olukordi, kus "Teielt" minnakse asümmeetriliselt üle "Sinale", kahtlusaluse ülekuulamine miilitsas, kus vastav üleminek tähistab P väärtuse järsku tõusu (seda tõusu nihästi konstrueerides kui ka peegeldades). Vene kultuuri kohta on toodud ka näiteid, kus valikut "Teie" ja "Sina" vahel võiks vaadelda kui sõltuvat R väärtusest. Selline on näiteks B&L-i tõlgendus Friedrichi (1972) andmetele, kus vestluse ospooled lähevad "Sinalt" üle "Teiele" pakkumiste ja etteheidete puhul ja "Teielt" "Sinale" kaastunde väljendamisel. Tundub siiski, et muutus, mida pöördumisvormi vahetus neil puhkudel konstrueerib ja signaaliseerib, on siiski seotud pigem P ja D ning tõenäoselt ka afekti väärtustega (sümpaatiat väljendamisel).

Pöördumisvormide manipulatiivset kasutust eesti keeles käsitleb põhjalikult Keevallik (1999)⁷, kelle andmestikus on eriti huvitavad

⁷ Keevallik lähtub oma analüüsis Roger Browne ja Albert Gilmani (1960) kitsalt pöördumisvormidele pühendatud teooriast, mainides Browne ja

juhtumid, kus pöördumisvormide markeeritud variante rakendatakse afekti väljendamiseks (näiteks “Sina” õpilase poolt õpetajale, kelle suhtes soovitakse väljendada negatiivseid tundeid (Keevallik 1999: 140), või “Teie” vanema õpilase poolt õpetajale, kes õpilasele ei meeldi (Keevallik 1999: 141)), mis veel kord viitab selle muutuja iseseisvusele. Vähemalt üks Keevalliku kirjeldatud juhtum osutab “Teie” kasutamisele kõneleja enese “näo” kaitseks (vanema õpilase poolt “Teie” õpetajale, kellega soovitakse pidada distantsi) (eneseviisakuse kohta vt lähemalt Chen 2001, Vogelberg 2002). Keevalliku andmete eriline väärtus meid siinkohal huvitava küsimuse jaoks (kas normatiivne viisakus on tingimata ebateadlik?) seisneb asjaolu tuvastamises, et eriti ühiskonnas, kus pöördumisvormide reeglid on suhteliselt ebastabiilsed, muutub ka nende markeerimata kasutus probleemiks ja seega teadvuse objektiks.

Kõigest eelöeldust lähtudes ei ole võimalik nõustuda Ide poolt pakutud mudeliga, mis viib üksühesesse vastavusse Habermasi poolt täiendatud Weberi ühikondlike tegude tüpoloogia ning normatiivse ja tahtelise viisakuse (Ide 1989: 244).

Samas ei ole viisakusuuringute praeguses seisus ka alust täielikult eitada võimalust, et austusväljendite kinnisel klassil ja laiemas mõttes strateegiate avatud klassil võib olla psühholingvistiliselt erinev staatus. Konkreetselt viitab sellele eriti Konovalovi (2001) andmetes esile tulnud asjolu, et kui keeltevaheliselt on austuskeelenditel ja avatud strateegiatel vastastikku kompenseeriv toime, siis vahekeelde (*interlanguage*) see kompenseeriv roll üle ei kandu: venelased, kes teatud olukorras vene keeles kasutaksid imperatiivi koos “Teie”-vormiga, kannavad inglise keelde üle küll imperatiivi, kuid ei otsi avatud strateegiate hulgast funktsionaalset ekvivalenti “Teie”-vormile. Sama kehtib vahekeele retseptiivsete vormide kohta (vt näidet, kus ameeriklane “ei kuulnud” “Teie”-vormi lauses *Daite patchku sigaret*). Tundub, et positiivne ülekanne toimib ainult psühholingvistiliselt samastaatuselistele vormide olemasolu puhul mõlemas keeles ja normatiivsed ning strateegilised vormid samastaatuselisteks ei osutu.

Levinsoni “nägu” vaid ühel korral. Autori poolt kogutud väärtuslik andmestik heidab aga valgust väga paljudele B&L-i teooriaga seotud vaidlusküsimustele.

Samuti tuleb möönda, et ühiskondades, kus P ja D on väga selgelt määratletud, stabiilsed ja ümberdefineerimisele suhteliselt allumatud, nagu seda on Jaapani ühiskond, on vastavate vormide teadvustumine vähem tõenäone. B&L ise tegelevad põhimuutujate väärtuste ümberdefineerimisega suhteliselt vähe (vt siiski 1987: 228 jj). Tundub, et situatsioonide “kaubeldavus” (*negotiability*) võiks olla veel üheks kultuuri “eetost” määravaks faktoriks B&L (244 jj) toodud viie faktori kõrval.

Kokkuvõte

B&L-i teooria, selle kriitika ja alternatiivsete teooriate analüüs kaldub viima järeldusele, et kuigi see teooria jätab palju otsi lahtiseks, on ta siiski põhiolemuselt olemasolevaist adekvaatsem ja ühtlasi viljakaim. Teisisõnu, B&L-i mudeli puhul on tegemist millegagi, mida tasub edasi arendada. Käesolevas artiklis välja pakutud modifikatsioonidest olulisimad on järgmised.

- Nõutava viisakusastme suurust (W. “näo”-ähvardus laiemas mõttes) määravate muutujate hulka tuleb tõenäoliselt lisada afekt või “meeldimine”

Kuigi nõutava viisakusastme tõenäoliselt määrab W kui muutujate väärtuste summa, on põhjust postuleerida otseseid teatavate muutujate väärtuste ja konkreetsete viisakusstrateegiade vahel.

Nn formaalsed vormid ja viisakusstrateegiad kitsamas mõttes osutuvad ühelt poolt, vastupidi B&L-i kriitikute väidetele, funktsioonilt ühtseks ja moodustavad kontinuumi, kuid teisalt võivad selle kontinuumi otsad siiski oma psühholingvistiliselt staatusest erineda. Ühtlasi võib muutujate (või konkreetsete strateegiade) teadvustatuse keskmine tase kultuuriti erineda ja olla veel üheks kultuuri “eetost” määravaks faktoriks.

Kirjandus

- Aas, Annika 1999. Requests: A Cross-Cultural Study. Unpublished Bachelor's Thesis. University of Tartu.
- Brown, Penelope; Levinson, Stephen C. 1978 (1987). Politeness: Some Universals in Language Use. Cambridge: Cambridge UP.
- Brown, Roger; Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. – Style in Language. Toim Th. A. Sebeok. Cambridge MA: MIT Press. 253–276.

- Brown, Roger; Gilman, Albert 1989. Politeness theory and Shakespeare's four major tragedies. – *Language in Society* 18, 159–211.
- Chen, R. 2001. Self-politeness: a proposal. – *Journal of Pragmatics* 33, 87–106.
- Fasmer, Maks 1971. *Etimologičeskii slovar' russkogo yazyka*. Tom 3. Moskva: Progress.
- Erelt, Mati 1990. Kõneleja ja kuulaja kaudse väljendamise võimalusi eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 1, 35–39.
- Erelt, Mati 1999. Ispol'zovaniye pozitivnoi i negativnoi strategii veshlivosti v obraschenii k slushayuschemu v estonskom yazyke. – *Trudy po russkoi i slavyanskoi filologii. lingvistika. Novaya seriaya*. Tartu. 295–303.
- Fraser, Bruce 1990. Perspectives on politeness. – *Journal of Pragmatics* 14, 219–236.
- Fraser, Bruce; Nolen, William 1981. The association of deference with linguistic form. – *International Journal of the Sociology of Language*, 27, 93–110.
- Friedrich, Paul 1972. Social context and semantic feature: the Russian pronominal usage. – *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. Toim J. J. Gumperz, D. Hymes. New York: Holt, Rinehart and Winston. 270–300.
- Goffman, Erving 1967 *Interactional Ritual: Essays in Face-to-Face Behavior*. New York: Garden City.
- Hartford, Beverly S.; Bardovi-Harlig, Kathleen 1996. “At your earliest convenience”: A study of written student requests to faculty. – *Pragmatics and Language Learning Monograph Series*, 7. Toim L. Bouton. 55–71.
- Hill, Beverley *et al.* 1986. Universals of linguistic politeness. Quantitative evidence from Japanese and American English. – *Journal of Pragmatics* 10, 340–371.
- House, Juliane 1996. Contrastive discourse analysis and misunderstanding: The case of German and English. – *Contrastive Sociolinguistics*. Toim M. Hellinger, U. Ammon. Berlin: Mouton de Gruyter. 345–361.
- Ide, Sachiko 1989. Formal forms and discernment: two neglected aspects of universals of linguistic politeness. – *Multilingua* 8, 223–248.
- Janney, Richard W.; Arndt, Horst 1992. Intracultural tact versus intercultural tact. – *Politeness in Language. Studies in History, Theory and Practice*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 21–43.
- Kasper, Gabriele 1992. Linguistic politeness: Current research issues. – *Journal of Pragmatics* 14, 193–218.

- Keevallik, Leelo 1999. The use and abuse of singular and plural address forms in Estonian. – *International Journal of the Sociology of Language* 139, 125–144.
- Kivik, Piibi-Kai; Vogelberg, Krista. In press. Contrasts between contrasters: What discussion groups can tell us about discourse pragmatics. – *Meaning through Language Contrast*. Toim K. M. Jaszcolt, K. Turner. John Benjamins.
- Konovalov, Vyatcheslav 2001. Indirectness and Politeness in English and Russian Requests. Unpublished MA Thesis. University of Tartu.
- Lakoff, Robin 1973. The logic of politeness, of minding your p's and q's. – *Papers from the Ninth Regional Meetings of the Chicago Linguistics Society*. 292–305.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of Pragmatics*. London, New York: Longman.
- Manes, Jane; Wolfson, Nessa 1981. The compliment formula. – *Conversational Routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*. Toim F Coulmas. The Hague: Mouton. 115–132.
- Mao, LuMing Robert 1994. Beyond politeness theory: 'Face' revisited and renewed. – *Journal of Pragmatics* 21, 451–486.
- Matsumoto, Yoshiko 1987. Politeness and conversational universals – observations from Japanese. Paper presented at the 1987 International Pragmatics Conference. Antwerp, Belgium.
- Matsumoto, Yoshiko 1989. Politeness and conversational universals – observations from Japanese. – *Multilingua* 8, 207–221.
- Nwoye, Onuigbo G. 1992. Linguistic politeness and socio-cultural variation of face. – *Journal of Pragmatics* 18, 309–328.
- O'Driscoll, Jim 1996. About face: A defense and elaboration of universal dualism. – *Journal of Pragmatics* 25, 1–32.
- Slugoski, B. R. 1985. Grice's Theory of Conversation as a Social psychological Model. Unpublished doctoral thesis, Oxford University.
- Thomas, Jenny 1997. *Meaning in Interaction*. London, New York: Longman.
- Vogelberg, Krista 2002. Politeness debate continued – notes on some key controversial issues in Brown and Levinson's theory. – *Tähendusepüüdja/Catcher of the Meaning*. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünniaastapäevaks. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Toim R. Pajusalu, T. Hennoste. Tartu. 240–255.
- Wierzbicka, A. 1991. *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*. Berlin, NY: Mouton de Gruyter.